

PARLAMENTARIZMO I LIETUVOS RESPUBLIKOJE (1918–1940 M.) BRUOŽAI

Liudas Truska

Vilniaus pedagoginis universitetas

El. paštas: lietistkat@vpu.lt

Santrauka

Remiantis Lietuvos Respublikos įstatymais bei kitais juridiniais aktais, politinių partijų dokumentais, statistinių duomenų rinkiniais, periodine spauda ir istorikų darbais, analizuojamos parlamentarizmo Lietuvoje ištakos, parlamentinės valdymo sistemos XX a. 3 dešimtmetyje susiformavimas, iškeliami Steigiamojo Seimo (1920–1922 m.) reikšmė, apžvelgiama I (1922–1923 m.), II (1923–1926 m.), III (1926–1927 m.) Seimų veikla. Daroma išvada, kad IV Seimas (1936–1940 m.) buvo tautos atstovybės fikcija.

Reikšminiai žodžiai: Didysis Vilniaus Seimas, Valstybinė Rusijos Dūma, Lietuvos Seimai (Steigiamasis, I, II, III, 1936 m.), politinės partijos, demokratija, autoritarizmas, 1926 m. gruodžio 17 d. perversmas, Konstitucija (1922, 1928, 1938 m.).

Įvadas

Moderniojo parlamentarizmo Lietuvoje istorija labai neilga. Jeigu neskaičiuotume fiktyvaus 1936 m. Seimo ir Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos, tai parlamentą, kaip tautos atstovybę, turėjome tikrai 1920–1926 m. (šiuo atžvilgiu atsiliekame net nuo Latvijos ir Estijos, kuriose parlamentinė santvarka išliko iki 1934 m.) ir nuo 1990 metų. Tačiau literatūros apie naujųjų laikų Lietuvos Seimą sąrašas nėra trumpas. Apie 1905 m. Didįjį Vilniaus Seimą, kuriame reikia ieškoti lietuviškojo parlamentarizmo ištakų, darbą paskelbė Egidijus Motieka^[1]. Apie jį, taip pat apie lietuviškųjų gubernijų atstovus 1906–1917 m. veikusioje Valstybinėje Rusijos Dūmoje rašė Pranas Čepėnas^[2], Regina Laukaitytė^[3], Darius Staliūnas^[4], Rimantas Miknys^[5], Aldona Gaigalaitė^[6]. Vanda Daugirdaitė-Sruogienė išėivijoje išleido monografiją apie 1920–1922 m. Steigiamąjį Seimą^[7]. Atmetus sovietmečio frazeologiją, vertingas darbas apie politinių partijų varžybas dėl vietų 1920–1926 m. Seimuose yra Sigutės Noreikienės straipsnių ciklas^[8]. Visų I Lietuvos Respublikos Seimų darbą trumpai apžvelgė Mindaugas Maksimaitis^[9]. Apie 1936 m. Seimo rinkimus yra rašęs šių eilučių autorius^[10]. Lietuviškojo parlamentarizmo tematika taip pat turime kompiliacinio-populiarinamojo pobūdžio darbų ir darbelių^[11].

Pranešimo tikslas – atskleisti moderniojo parlamentarizmo Lietuvoje ištakas, apžvelgti lietuviškojo Seimo raidą, išskirti jo etapus ir išryškinti svarbiausiuosius bruožus I Lietuvos Respublikos metais (1918–1940). Pranešimas parengtas remiantis Lietuvos Respublikos įstatymais bei kitais juridiniais aktais, statistinių duomenų rinkiniais, periodine ano meto spauda, minėtųjų autorių darbais, apskritai istorine literatūra, o iš dalies – ir Seimų stenogramomis.

Tyrimo metodai: analitinis-aprašomasis.

Dėstymas

1. Parlamentarizmo Lietuvoje ištakos

Krašto ateities vizija – bet kurios atgimstančios tautos politinio brandumo požymis. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje lietuvių veikėjai beveik vienu metu iškelė dvi fundamentalias idėjas – Lietuvos valstybės etninėse ribose su sostine Vilniuje (kiek vėliau – ir su Klaipėdos uostu) ir parlamentinės santvarkos joje.

1887 m. buvęs „Aušros“ redaktorius Jonas Šliūpas JAV išleistoje brošiūroje „Litwini i polacy“ tvirtino, jog „Lietuva nori būti politiškai nepriklausoma“^[12]. „Taip, visa lietuvių šviesuomenė sutaria, jog lietuvių idealas turi būti savystovė Lietuva“, – iš Bulgarijos jam pritarė Jonas Basanavičius^[13]. „Lietuva pati save valdys, išsilaisvinusi nuo svetimo jungo“, – 1896 m. buvo rašoma Vinco Kudirkos redaguotame „Varpe“^[14].

Valstybingumo ir parlamentarizmo siekius aptinkame visų nuo XIX a. pabaigos pradėjusių kurtis lietuvių politinių partijų programose. 1896 m. įsteigta Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP) numatė Lietuvai federacinės respublikos subjekto ateitį, taip pat „asmeninį visuotinį slaptą balsavimą prie visokių rinkimų; proporcinę rinkimų sistemą“^[15]. 1902 m. varpininkų įkurtos Lietuvos demokratų partijos (LDP) galutinis tikslas – „laisva ir nepriklausanti kitoms valdžioms ir tautoms Lietuva“, o artimesnis siekis – „Lietuvos savivaldybė arba autonomija [Rusijos sudėtyje] su visų luomų seimu, kuris spęstų apie ekonominius ir kultūrinius šalies reikalus“^[16]. Autonomijos Lietuvai su demokratiškai išrinktu Seimu Vilniuje reikalavimas buvo įrašytas ir į 1905 m. parengtą krikščionių demokratų programos projektą^[17]. 1905 m. pabaigoje susikūrusiai LDP ideologiškai artima Lietuvos valstiečių sąjunga taip įsivaizdavo krašto ateitį: „Mes, Lietuvos valstiečiai, tvirtai tikime, jog tik tada galėsime žmoniškai gyventi, kada mes patys valdysimės, kada valdžią sau rinksime, kada visą mūsų kraštą – Lietuvą valdys **Seimas Vilniuje**. Pasiuntinius Vilniaus Seiman galės rinkti visi suaugę Lietuvos gyventojai, kiekvienas galės tiesiai ir slaptai paduoti savo balsą už tą, kurį jis norės rinkti, nes jeigu rinkimai Vilniaus Seiman būtų ne dėl visų lygūs, jeigu rinks ne tiesiog ir ne slaptai, tai tenai mūsų užtartytojų nebus ir mūsų išrinktoji valdžia skriaus mus, kaip kad skriaudžia šiandien rusų valdžia“^[18]. Pastaroji frazė siejasi su 1901 m. pasirodžiusiu didžiojo demokrato Povilo Višinskio programinio pobūdžio straipsniu „Credo“, kuriame sakoma, kad lietuviams reikia nusimesti ne tik svetimų, bet ir savųjų despotų jungą.^[19]

Realaus lietuviškojo parlamentarizmo ištakų reikia ieškoti 1905 m. gruodžio 4–5 d. Vilniuje įvykusiame lietuvių suvažiavime, įėjusiame į istoriją Didžiojo Vilniaus Seimo vardu.

1905 m. sausį Rusijoje kilusi demokratinė revoliucija greitai pasiekė ir Lietuvą. Prasidėjo mitingai, kuriuose, be kitų, buvo keliami Seimo Peterburge ir Vilniuje reikalavimai^[20]. Demokratinio Seimo Vilniuje idėją populiarino gausūs socialdemokratų atsišaukimai. Rugsėjo 19 d. caras Nikolajus II pažadėjo sušaukti patariamąją Dūmą, o spalio 30 d. manifestu pažadėjo būsimajai Dūmai įstatymų leidimo galią. Tokiomis aplinkybėmis „Vilniaus žinių“, pirmojo legalaus lietuviškojo laikraščio redakcijoje subrendo mintis šaukti lietuvių tautos atstovų pasitarimą aptarti aktualius klausimus, taip pat Rusijos Dūmos bei būsimąjį Vilniaus Seimo reikalus. „Visuotinio suvažiavimo“ idėjai pritarė visos politinės lietuvių jėgos^[21]. 1905 m. lapkričio 11 d. iš politinių partijų atstovų sudaryto organizacinio komiteto paskelbtas „Atsišaukimas į lietuvių tautą“ kvietė „Lietuvos sostapilėn, Vilniun, lietuvius susirinkti iš kiekvieno valsčiaus ar parapijos nors po vieną žmogų, kaip ir visus tuos, kurie prie lietuvių prisipažįsta, neskiriant lyties, luomų ir politinių pažvalgų“^[22].

Atstovų rinkimų nuostatų nebuvo, todėl valstiečiai, tuomet sudarę per 90 proc. visų lietuvių, rinko kaip išmanė. Kai kur buvo renkami atskirų socialinių sluoksnių – bežemių, mažžemių, pasiturinčių ūkininkų, tačiau dažniausiai – bendri valsčių ar parapijų atstovai^[23]. Iš vieno valsčių į suvažiavimą atvyko po kelis atstovus, iš kitų – nė vieno. Daugelyje valsčių atstovai nebuvo renkami, o į Vilnių vyko savo iniciatyva tautiškai sąmoningesni ir aktyvesni asmenys^[24]. Intelligentai, kurių tuomet tebuvo saujelė, galėjo dalyvauti visi, kas norėjo. Itin aktyviai suvažiavime reiškėsi Suvalkijos, šviesiausio Lietuvos krašto, tautinio atgimimo židinio, atstovai. Ginkluoti šios gubernijos valstiečiai suvažiavimo dienomis ėjo tvarkdarius pareigas^[25].

Tikrovė pranoko visus suvažiavimo rengėjų lūkesčius. Vilniaus Seimo dalyvis ir vienas jo sekretorių Juozas Gabrys-Paršaitis prisimena: „Gruodžio 3 d., suvažiavimo išvakarėse, minių minios iš visų Lietuvos kraštų telkėsi Vilniun (...) Lietuvių inteligentija vyko ne vien iš Lietuvos, bet ir iš visos Rusijos: Petrapilio, Maskvos, Rygos, Kijevo, Varšuvos, Revelio, Odesos (...). Atvyko kaimiečiai – valsčių delegatai iš Suvalkijos, Kaunijos, Žemaitijos, Vilnijos, Gardino, Minsko gubernijų. Atvyko Rytprūsių delegatas iš Tilžės J. Vanagaitis. Iš viso 2 000 su viršum Lietuvos sūnų ir dukterų^[26]. Apie Vilniaus Seimo dalyvių gausą galima spręsti palyginę jį su maždaug tuo pačiu metu Maskvoje vykusiu Rusijos valstiečių sąjungos suvažiavimu, į kurį susirinko 145 atstovai^[27].

Gruodžio 4–5 d. didžiojoje Vilniaus miesto salėje (dabar – Filharmonija) vykusio „lietuvių Seimo“ medžiaga neišliko^[28], todėl apie jo darbą galima spręsti tik iš „Vilniaus žiniuose“ paskelbto lakoniško aprašymo^[29] ir kai kurių dalyvių atsiminimų. „Prasidėjo kalbos, neužbaigiamos, neišsėmiamos, – prisimena J. Gabrys. – Vieni kalbėjo lietuvių, kiti gudų, treči lenkų kalba. Lietuviai reikalavo autonomijos etnografinėi Lietuvai su seimu Vilniuje. Gudai iš Gardino gubernijos ir pakraščių Minsko gubernijos prašė jų neatskirti nuo Lietuvos, su kuria jie susigyveno nuo amžių ir nuo kurios nenorį skirtis. Lietuvos lenkai patarė mums kurti autonominę Lietuvą 6 gubernijų ribose (maždaug Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės teritorijoje – L. T.), kur, žinoma, jie norėjo būti šeiminkais“^[30].

Svarbiausias suvažiavimo nutarimas – „reikalauti Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje, išrinktu visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu, neskiriant lyties, tautos ir tikėjimo. Toji autonomiškoji Lietuva turi būti sudėta iš dabartinės etnografinės Lietuvos, kaipo branduolio, ir tų pakraščių, kurie dėlei ekonomiškų, kultūriškų, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio ir kurių gyventojai priklausyti prie jo panorės“^[31]. Tačiau Vilniaus Seimo rezoliucijose neatsispindėjo žemės klausimas, nors valstiečiams, sudariusiems suvažiavimo dalyvių daugumą, jis labiausiai rūpėjo^[32]. Socialdemokratų ir suvažiavimo dienomis susikūrusios Lietuvos valstiečių sąjungos vadovai valstiečiams aiškino, jog kai susirinks Vilniuje tikrasis Lietuvos Seimas, tai jis įstatymų keliu nusavinsias dvarus bei miškus ir išdalysias juos valstiečiams^[33].

Suvažiavimo delegatas „Balanos gadynės“ autorius Mikalojus Katkus prisimena: „Važiavome namo pakelta dvasia, sutvirtėjusia tautiška sąmone. Dabar mūsų kraštas ne tik Kauno, Vilniaus ir Suvalkų gubernijos (į suvažiavimo rezoliucijas įrašytas reikalavimas, kad „Lenkijos karalystei“ priklausiusi Suvalkų gubernija būtų sujungta su „autonomiška Lietuva“ – aut. pastaba), bet ir Lietuva: mes tą pareiškėme rusams savo sostinėj Vilniuje“^[34]. Didžiojo Vilniaus Seimo nutarimai galutinai perbraukė su Lenkija surištos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės atkūrimo idėją ir išskėlė etninės Lietuvos valstybės su Seimu Vilniuje sukūrimo uždavinį.

Nepavykus revoliucijai ir Lietuvai likus be autonomijos bei Seimo, parlamentinės veiklos įgūdžių lietuviai sėmėsi Valstybinėje Rusijos Dūmoje – ribotų teisių atstovaujančioje įstatymų leidžiamosios institucijos (1906 04 – 1906 07 – pirmoji, 1907 01 – 1907 06 – antroji, 1907 11 – 1912 06 – trečioji, 1912 11 – 1917 11 – ketvirtoji). Dūmos vaidmuo valstybiniame gyvenime, ypač nuo 1907 m. birželio 3 d. įstatymo, kuriuo caras pakeitė rinkimų tvarką ir susiaurino jos teises, nebuvo didelis. Dūmos atstovai buvo renkami neproporcingai, netiesiogiai (antai valstiečiai išrinkdavo valsčiaus įgaliotinius, šie – apskričių įgaliotinius, o tik pastarieji – atstovus į Dūmą) ir kurijose: dvarininkų, miestiečių, valstiečių (nesant stambių pramonės įmonių, lietuviškosiose gubernijose nebuvo darbininkų kurijos). Renkant III ir IV Dūmą, vienam rinkėjų įgaliotiniui išrinkti reikėjo 230 dvarininkų, 1 000 – miestiečių, 60 000 – valstiečių ir net 125 000 – darbininkų balsų^[35]. Dėl tuometinės Lietuvos gyventojų tautinės sudėties ypatumų lietuviai į Valstybės Dūmą galėjo būti išrinkti tik valstiečių kurijoje, kuri ir Kauno, ir Suvalkų gubernijose galėjo deleguoti į Dūmą tik po vieną atstavą; daugiau vietų buvo galima laimėti tik jungiantis su kitų kurijų rinkėjais. Per visų Dūmų rinkimus Kauno gubernijoje lietuviai (valstiečiai) buvo sudarę koaliciją su žydais (miestiečiais): lietuviai balsuodavo už vieną gubernijos atstavą žydą, o žydai – už visus lietuvių iškeltus kandidatus. Dvarininkai, nepavykus susitarti su žydais, turėjo tenkintis vienu, Dūmos rinkimų įstatymo jiems laiduotu, atstavu. Sudarius rinkiminę sąjungą su žydais, į I ir II Dūmą Kauno ir Suvalkų

gubernijose buvo išrinkta po 7, o į III ir IV (sumažinus atstovavimą valstiečiams) – po 4 lietuvių atstovus. Tarp Vilniaus gubernijos deleguotų atstovų lietuvių nebuvo.

Iš viso į Valstybės Dūmą buvo išrinkti 22 lietuviai^[36]; antra tiek – Kauno, Suvalkų ir Vilniaus gubernijų žydų, lenkų, rusų atstovų. Net tris ketvirtadalius lietuvių atstovų rėmė kairiosios partijos – LSDP ir LDP^[37]. Lietuviškosios dešinės, kuriai atstovavo besikuriančios krikščionių demokratų ir tautininkų partijos, pranašumas išryškėjo tikrai IV Dūmos rinkimuose. Žymiausieji to meto lietuvių politikai – II ir III Dūmos narys suvalkietis advokatas Andrius Bulota, kurį laiką vadovavęs Rusijos darbiečių (trudovikų) Dūmos frakcijai; II Dūmos narys, Rusijos kadetų veikloje reiškėsis suvalkietis teisininkas Petras Leonas; IV Dūmoje Kauno gubernijai atstovavęs, kadetų frakcijai priklausęs Martynas Yčas, karo metais labiausiai Rusijoje žinomas lietuvis, po demokratinės Vasario revoliucijos paskirtas Rusijos švietimo viceministru. Dėl ideologinių ir partinių nesutarimų lietuvių atstovai Rusijos Dūmoje neįstengė sudaryti lietuvių frakcijos ir šliejosi prie rusiškųjų partijų. LSDP remti atstovai nematė galimybės bendradarbiauti su „buržuaziniais“, „klerikaliniais“ tautiečiais^[38]. O krikščionių demokratų paveikti įgalotiniai 1912 m. Suvalkuose į Dūmą išrinko ne tautininkų remtą Joną Basanavičių, bet kunigą Juozą Laukaitį, pasižymėjusį nebent ištikimybe carui ir nedalomai Rusijai.

Lietuvių atstovai Dūma naudojami kaip politinė tribūna. Jie aktyviai dalyvavo žemės klausimo svarstyme, kėlė renkamų žemietijų įvedimo lietuviškosiose gubernijose, o vėliau ir autonomijos suteikimo kraštui klausimą, demaskavo valdžios pareigūnų savivalę, rusifikacinę carizmo politiką^[39].

2. Lietuvos Steigiamasis Seimas

Naują lapą lietuvių valstybingumo ir parlamentarizmo istorijoje atvertė 1917 m. rugsėjo 18–22 d. Vilniuje įvykusi Lietuvių konferencija. Jos atidarymo išvakarėse ką tik pradėjęs eiti „Lietuvos aidas“ rašė: „Po didžiojo Vilniaus seimo sušauktas dabar suvažiavimas – tai pirmas tokios nepaprastos Lietuvai reikšmės lietuvių susirinkimas. Jam teks, kaip ir anam seimui, tarti savo žodį apie Lietuvos likimą. Tik laikas, kuriuo dabar bus svarstomas Lietuvos klausimas, yra daug svarbesnis (...) Dabar Lietuvos klausimą (...) galima ir reikia svarstyti tik kaipp visai sau atskirą, senais santykiais (su Rusija ar Lenkija – L. T.) nevaržomą“^[40]. Pirmasis pasaulinis karas atnešė ne tik sugriovimus, ašaras, – jis iškėlė ir Lietuvos nepriklausomybės klausimą.

Karo ir vokiečių okupacijos sąlygomis konferencijos delegatai negalėjo būti visuotinai renkami. Juos parinko labiau išprusę parapijų gyventojai, ypač kunigai, arba tiesiog paskyrė Vilniuje susikūręs Organizacinis komitetas (pirmininkas – A. Smetona)^[41]. Konferencijoje nebuvo nedalyvavo tautinių krašto mažumų atstovai, sudarę beveik pusę visų gyventojų: jiems tuomet dar nebuvo priimtina Lietuvos valstybės idėja. Taigi Lietuvių konferencija Vilniuje nebuvo demokratinė institucija, tačiau savo rezoliucija ji neabejotinai išreiškė lietuvių tautos valią: „Kad Lietuva galėtų laisvai plėtotis, turi būti sukurta nepriklausoma Lietuvos valstybė, demokratiniais principais sutvarkyta, prisilaikant etnografinių sienų su ekonomijos reikalaujamais korektyvais. Mažumoms garantuojamos kultūros teisės. Vilniuje sušaukta Konstituanta turės nustatyti valstybės pamatus ir santykius su kitomis valstybėmis“^[42].

Ir Lietuvių konferencijoje, ir jos išrinktoje nutarimams įgyvendinti Lietuvos Taryboje (nuo 1918 m. liepos 11 d. – Lietuvos Valstybės Taryba) vyravo dešinėsios politinės jėgos – krikščionys demokratai ir į Tautos pažangos partiją susibūrę Antano Smetonos šalininkai. Kairiesiems – socialdemokratams ir socialistams (LDP 1914 m. transformavosi į Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partiją) iš 20 vietų Taryboje tepriklausė 4. Tačiau kritiškais momentais, pavyzdžiui, 1918 m. pradžioje, visu aštrumu iškilus būsimosios valstybės santykių su Vokietija klausimui, politinės lietuvių jėgos įstengdavo rasti kompromisą ir susitarti. Bene didžiausia Tarybos klaida buvo jos 1918 m. liepos 11 d. sprendimas skelbti Viurtembergo hercogą Vilhelmą Urachą Lietuvos karaliumi Mindaugu II. Tuo metu monarchijos idėja buvo diskredituota, nes didžiausieji neregėto masto karo kaltininkai buvo monarchai – Vokietijos ir Austrijos imperatoriai, Rusijos caras, Turkijos sultonas. Kai Europoje vienas po kito griuvo karalių sostai, Lietuva suko monarchijos kryptimi. Beje, pagal Urachui pasiūlytas sosto sąlygas, – iš esmės pirmosios Lietuvos Konstitucijos projektą – monarchija turėjo būti anaiptol ne simboliška: karalius skiria ministrus ir kitus aukštuosius pareigūnus, tvirtina tautos atstovybės (Seimo) priimtus įstatymus, kontroliuoja Konstituciją, kartu su vyriausybe ir tautos atstovybės nariais (ne mažiau kaip 15) turi įstatymų leidimo iniciatyvą^[43]. Karščiausi monarchijos šalininkai buvo dešinieji, ypač A. Smetona, kai kurie kunigai, o didžiausi priešininkai – kairieji. Pastarųjų atstovai, protestuodami, kad Taryba viršijo Lietuvių konferencijos jai suteiktus įgaliojimus, paliko Tarybą. Tačiau sparti įvykių Europoje ir Lietuvoje raida nuslopino „lietuviškojo karaliaus“ idėją. Lapkričio 2 d. Valstybės Taryba nutarė, jog liepos 11 d. nutarimas kviešti Urachą į Lietuvos sostą – nevykdomas, o galutinis sprendimas paliekamas Steigiamajam Seimui^[44].

1918 m. Vasario 16-osios Nepriklausomybės Aktas įpareigojo kiek galima greičiau sušaukti Steigiamąjį Seimą valstybės santvarkai ir santykiams su kaimynais nustatyti. Apie „steigiamąjį susirinkimą“ buvo kalbama ir 1917 m. gegužės 27 – birželio 3 d. Rusijos lietuvių suvažiavimo (Petrapilio Seimo) rezoliucijoje. Valstybės „pamatams pakloti“ skirti parlamentai buvo šaukiami visose po Pirmojo pasaulinio karo susikūrusiose valstybėse; po demokratinės Vasario revoliucijos Steigiamasis Susirinkimas buvo renkamas Rusijoje. Lietuviai, lyginant su kaimynais, vėlavo: Lenkijoje Steigiamasis Seimas susirinko 1919 m. vasarį, Estijoje – tų pačių metų balandį, Latvijoje – 1920 m. gegužės 1-ąją, Lietuvoje – gegužės 15-ąją. Be objektyvių priežasčių (vykstant Nepriklausomybės kovoms buvo okupuota didelė Lietuvos teritorijos dalis), tam turėjo įtakos ir subjektyvus veiksnys: Smetonos-Voldemaro Tautos pažangos partija, turėjusi savo rankose Prezidentūrą, taip pat stiprias pozicijas Ministrų kabinete ir Valstybės Taryboje, tai yra aukščiausiojoje įstatymų leidžiamojame ir vykdomojoje valdžioje, nebuvo suinteresuota skubinti rinkimų^[45].

1919 m. birželio 16 d. Prezidentui pasirašius komisijos sudarymo aktą^[46] Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymo projektui parengti, „vežimas pajudėjo iš vietos“. Įžymaus teisininko Petro Leono vadovaujama, daugiausia iš aukštų valstybės pareigūnų, taip pat tautinių mažumų (dviejų žydų) atstovų sudaryta komisija iki vasaros pabaigos parengė įstatymo

projektą, kurį spalio 30 d. trečiuoju skaitymu patvirtino Valstybės Taryba^[47]. 1919 m. gruodžio 10 d. Prezidento aktu buvo sudaryta politinių šalies jėgų spektrą atspindinti Vyriausioji rinkimų komisija (pirmininkas – P. Leonas, nariai – teisininkas Vladas Mačys, kun. Kazimieras Šaulys, žydų veikėjas L. Garfunkelis ir lenkams artimas advokatas A. Bžozovskis)^[48].

Pagal Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymą parlamentariai buvo renkami visuotiniu, tiesioginiu, lygiu ir slaptu balsavimu pagal proporcinę sistemą. Rinkimų teisę turėjo visi 21 metų sulaukę Lietuvos piliečiai – vyrai ir moterys, nežiūrint jų tikėjimo ir tautybės, galėjo būti išrinkti į Seimą, tik karininkai ir kareiviai rinkimų teisės neturėjo. Pastarąją nuostatą privertė keisti 1920 m. vasario mėnesį Aukštosios Panemunės (Kaune) įguloje įvykęs maištas. 1920 m. kovo 25 d. Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymo pakeitimas ne tik suteikė kariams rinkimų teisę, bet ir sumažino amžiaus cenzą iki 17 metų^[49]. Rinkimai į Seimą vyko pagal kandidatų sąrašus ir apygardas, kurių 6 – Marijampolės, Kauno, Raseinių, Telšių, Panevėžio ir Utenos – buvo Lietuvos valstybės teritorijoje, o 4 – Vilniaus, Lydos, Baltstogės ir Gardino – lenkų užimtoje šalies dalyje^[50]. 87-asis Rinkimų įstatymo straipsnis skelbė, jog „Prūsų Lietuva (tuo metu nuo Vokietijos jau atskirtas, tačiau Lietuvai dar neperduotas prancūzų komisaro valdytas Klaipėdos kraštas – L. T.) renka atstovus į Steigiamąjį Seimą, laikydamosi išdėstytų šiame įstatyme bendrų dėsnių, tik rinkimų diena gali būti jai skirta ir kita“. Pagal įstatymą į Seimą išrinktas galėjo būti kiekvienas 24 metų amžiaus sulaukęs Lietuvos pilietis. Kandidatus kėlė politinės partijos ir piliečių grupės („kuopos“), ne vėliau kaip 30 dienų iki rinkimų pradžios įteikusios apygardų komisijoms siūlomų kandidatų sąrašus, pasirašytus ne mažiau kaip 50 apygardos rinkėjų (33 str.). Tas pats kandidatas galėjo būti įrašytas ne daugiau kaip 5 rinkiminėse apygardose (37 str.). Tuo būdu Seimo rinkimų įstatymas visais atžvilgiais buvo labai liberalus. Pagal įstatymu nustatytą atstovavimo normą (15 tūkstančių gyventojų – 1 atstovas), Steigiamajame Seime neokupuotai Lietuvos teritorijai teko 112 vietų^[51].

1920 m. sausio 12 d. Prezidento aktu paskyrus rinkimų datą – balandžio 14 ir 15 d., šalyje prasidėjo rinkiminė kampanija. Dėl vietų Steigiamajame Seime varžėsi visos politinės lietuvių partijos (išskyrus pogrindyje veikusią ir rinkimus boikotavusią komunistų partiją), taip pat tautinių mažumų organizacijos bei susivienijimai, kitos politinio, ideologinio, ar net atsitiktinio pobūdžio grupės – iš viso 31 kandidato sąrašas^[52].

Rinkimus į Steigiamąjį Seimą laimėjo Lietuvos krikščionių demokratų partija (LKDP), kuri kartu su jai ideologiškai artimomis organizacijomis – Lietuvos ūkininkų sąjunga ir Lietuvos darbo federacija gavo beveik 53 proc. vietų (žr. lentelę). Į antrą vietą iškopė Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų ir Lietuvos valstiečių sąjungos (1922 m. pabaigoje abi partijos susijungė į Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą) blokas, gavęs ketvirtadalį rinkėjų balsų. Radikalios žemės reformos pažadas buvo patraukliausias abiejų rinkiminių blokų jaukas rinkėjams, kurių didžiulė dauguma buvo valstiečiai. Prie krikščionių demokratų pergalės nemažai prisidėjo ir šios partijos glaudūs ryšiai su Katalikų bažnyčia: kunigai iš sakyklų agitavo tikinčiuosius nerinkti į Seimą „bedievių“, „cicilikų“ (socialistų), o tik „aiškius“ katalikus^[53]. Trečios svarbiausios politinės jėgos pozicijose Seime įsitvirtino socialdemokratai. Bene didžiausia Steigiamojo Seimo rinkimų staigmena – prezidentinės Tautos pažangos partijos nesėkmė. Raginę rinkėjus rinkti į Seimą ne partijų atstovus, o asmenybes (kandidatų sąrašė buvo didžiulis jų žvaigždynas – Jonas Basanavičius, Augustinas Voldemaras, Martynas Yčas, rašytojai Vaižgantas ir Krėvė, taip pat tautinio atgimimo „veteranai“, Nepriklausomybės Akto signatarai), tačiau neturėję masinių organizacijų, o svarbiausia, – neiškėlę populiarių socialinių šūkių, priešingai – iš esmės pasisakę prieš žemės reformą, tautininkai patys sau pasirašė politinės mirties nuosprendį: kartu su koalicijos partnere Ekonominė bei politinė Lietuvos žemdirbių sąjunga visose rinkiminėse apygardose tesurinko 12 tūkst. balsų. M. Romeris manė, jog konservatyviosios Pažangos atstovų nebuvimas buvo Seimo trūkumas. Jų atstovavimas būtų leidęs iš esmės centristiniam krikščionių demokratų blokui tinkamiau balansuoti tarp kairės ir dešinės pozicijų. Be Smetonos-Voldemaro-Yčo tautininkų Steigiamasis Seimas buvo lyg „vienarankis“, be dešinės rankos, ir todėl pernelyg radikalus^[54].

1920 m. gegužės 15-ąją, tai yra pirmąją darbo dieną, Steigiamasis Seimas priėmė savo statutą^[55]. Pagal jį Seimo darbui vadovavo 7 narių prezidiumas (pirmininkas, 2 pavaduotojai ir 4 sekretoriai). Antroji Seimo darbą koordinavusi institucija buvo Seniūnų sueiga, kurią sudarė Seimo Pirmininkas ir frakcijų atstovai. Minimalus frakcijos narių skaičius – 3 Seimo nariai (32 str.). Įstatymų projektams ruošti ir įvairiems reikalams svarstyti buvo sudaromos nuolatinės ir laikinosios komisijos (17 str.). Seimo nariai turėjo įstatymų sumanymo teisę. Bent 8 atstovų sumanymas pateikiamas Seimo plenumui, kuris sumanymą priima ir perduoda jį svarstyti atitinkami komisijai, arba jį atmeta. Pavieniai Seimo nariai arba mažesnės negu 8 atstovų grupės įstatymų sumanymus galėjo teikti komisijoms, kurios sprendavo, priimti jį svarstymui, ar atmesti (39 str.). Ne mažiau kaip 8 Seimo narių grupė turėjo interpelacijos Ministrų kabinetui teisę, o kiekvienas atstovas – paklausimo teisę (51 ir 52 str.).

Seimo posėdžiai buvo vieši, tačiau Seimo Pirmininkui arba 10 narių pasiūlius, jie galėjo būti uždari (64 str.). „Kas publikoje per posėdžius reiškia pritarimo ar papeikimo ženklus, arba šiaip nesilaiko tvarkos, gali būti tuojau pašalintas. Jei publikoje kyla triukšmas, tai Pirmininkas gali įsakyti tuojau visą publiką pašalinti“, – numatė Seimo statutas (124 ir 125 str.). Seimo nutarimai buvo priimami atviru balsavimu, tačiau pareikalavus bent 10 atstovų, turėjo būti balsuojama slapta (106 str.). Rinkimai Seime vyko slapta, pareikalavus bent 1 atstovui (107 str.). Ne mažiau kaip ketvirtadalis Seimo atstovų galėjo reikalauti vardinio balsavimo (108 str.). Visi klausimai Seime buvo sprendžiami paprastąja balsų dauguma, išskyrus tuos, kuriems Konstitucija arba Seimo statutas numatė kvalifikacinę daugumą (111 str.).

Jau Steigiamojo Seimo statutas numatė, kad tautos atstovą galima suimti arba iškratyti tik sutikus 2/3 Seimo narių (113 str.). Seimo atstovų imunitetą išplėtojo 1920 m. rugpjūčio 16 d. įstatymas „Steigiamojo Seimo narių teisės“^[56]. Pagal jį Seimo sutikimas reikalingas ne tik jo nario suėmimui, kratai, jo korespondencijai tikrinti, bet ir bylai jam teisme iškelti (3 str.). Seimo narių nelietė karo padėties šalyje metu piliečių laisves varžantys įstatymai bei įsakymai (1 str.). Svarbus buvo įstatymo straipsnis, kad „Seimo narys gali lankyti visas valstybės ir savivaldybės įstaigas, kad susipažintų su jų darbų tvarka ir reikalauti iš jų įstaigų žinių“ (2 str.).

Seimo galios buvo įtvirtintos 1922 m. gegužės 1 d. Steigiamojo Seimo priimtoje Lietuvos Valstybės Konstitucijoje^[57], pirmajame nuolatiname pagrindiniame Valstybės įstatyme: Seimas renkamas trejiems metams; jis leidžia įstatymus, prižiūri Vyriausybės darbus, tvirtina Valstybės biudžetą bei jo įvykdymą (25–29 str.); tvirtina Vyriausybės daromas Valstybės sutartis, tarp jų – taikos, valstybės teritorijos įgijimo, išsižadėjimo ar perleidimo, prekybos su kitomis valstybėmis, užsienio paskolas ir kt. (30 str.); Seimo kompetencijoje yra pradėti ar baigti karą (31 str.); Seimas renka Respublikos Prezidentą ir gali 2/3 balsų jį atstatyti (41 ir 44 str.); Ministrų kabinetas ir kiekvienas ministras atskirai atsakingi Seimui (59 str.); Seimo atstovai vadovaujasi tik savo sąžine ir negali būti jokių mandatų varžomi (36 str.); atstovo asmuo neliečiamas. Jį galima suimti tiktai Seimui sutikus, išskyrus atvejus, kai atstovas užtikamas nusikaltimo vietoje. Apie atstovo suėmimą ne vėliau kaip per 48 valandas pranešama Seimo Pirmininkui, kuris apie tai artimiausiame posėdyje informuoja Seimą. Pastarasis gali suimtajam atstovui gražinti laisvę (38 str.).

Gautų balsų skaičius leido Steigiamojo Seimo rinkimus laimėjusiems krikščionims demokratams valdyti šalį vieniems, tačiau atsižvelgusi į gana stiprias kairiojo radikalizmo nuotaikas šalyje, ši dešiniojo centro partija sudarė koaliciją su socialistais liaudininkais demokratais. Vienas LKDP vadovų Aleksandras Stulginskis buvo išrinktas Seimo Pirmininku ir kartu ėjo šalies Prezidento pareigas, o socialistų lyderis Kazys Grinius sudarė koalicinį Ministrų kabinetą^[58].

Pirmąją savo darbo dieną Seimas pakartotinai deklaravo^[59] šalies nepriklausomybę: „Lietuvos Steigiamasis Seimas, reikšdamas Lietuvos žmonių valią, proklamuoja esant atstatytą nepriklausomą Lietuvos valstybę, kaip demokratinę respubliką, etnografinėm sienom ir laisvą nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitom valstybėm“^[60]. Dubliuoti 1918 m. Vasario 16-osios Aktą labiausiai spyrėsi kairiosios partijos, abejojusios Lietuvos Tarybos išrinkimo demokratiškumu, o tuo pačiu ir jos veiklos teisėtumu.

Daugiau kaip per dvejus savo veiklos metus Steigiamasis Seimas priėmė per 300 įstatymų, jų papildymų ir koregavimų. Svarbiausias Seimo darbas – 1922 m. rugpjūčio 1 d. priimta Lietuvos Valstybės Konstitucija, įtvirtinusi šalyje demokratinę santvarką ir parlamentinę valdymo formą^[61]. Savo socialiniais bei ekonominiais padariniais nepaprastai svarbus buvo 1922 m. vasario 15 d. Seimo priimtas Žemės reformos įstatymas^[62]. Maksimalios 80 ha žemėvaldos normos nustatymas, dvarininkų miškų nacionalizavimas, simbolinė kompensacija savininkams už nusavintą žemę (vidutiniškai 27 Lt už hektarą), nusavintos žemės perleidimas bežemiams ir mažžemiams valstiečiams, pirmoje eilėje kariams savanoriams – visa tai byloja apie žemės reformos Lietuvoje radikalumą^[63]. Agrarinė reforma nemažai prisidėjo prie politinės padėties šalyje stabilizavimo ir žemės ūkio, svarbiausios I Lietuvos Respublikos ekonomikos šakos, modernizavimo, pašalino iš ekonominio bei politinio šalies gyvenimo Lietuvos valstybei priešiška nusiteikusią kitatautę, daugiausia lenkiškąją, dvarininkiją ir sutvirtino lietuviškąją ūkininkiją, kuriai atiteko svarbiausias vaidmuo šalies ekonomikoje, o jos vaikams – kunigams, mokytojams ir dėstytojams, valdininkams ir karininkams – politikoje. Kiti svarbiausieji Steigiamojo Seimo darbai – nacionalinės valiutos (lito) 1922 m. rugpjūčio 9 d. įvedimas^[64], Lietuvos (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo) universiteto statusas, Čiurlionio vardo meno galerijos, muzikos, meno, karo mokyklų, Centrinio valstybės archyvo įsteigimas, Valstybinės spaustuvės, Lietuvos banko įkūrimas ir kt.^[65]

3. I, II ir III Seimai (1922–1927 m.)

1922 m. liepos 19 d. Steigiamasis Seimas priėmė Seimo rinkimų įstatymą^[66], kuriuo vadovaujantis buvo renkami visi demokratinio laikotarpio šalies parlamentai. Tai buvo pakoreguotas 1919 m. Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas. Bene didžiausia naujovė – Seimo narių sumažinimas iki 78 (pagal 9-ąjį įstatymo straipsnį, 25 000 gyventojų teko 1 atstovas). Išliko ta pati perdėm liberali kandidatų į Seimą kėlimo tvarka. Vienintelis reikalavimas, kad partija arba piliečių grupė ne vėliau kaip 5 savaitės iki rinkimų dienos įteiktų apygardos komisijai keliamų kandidatų sąrašą, pasirašytą bent 50 apygardos rinkėjų (37 str.).

1922 m. rugpjūčio 7 d. paskelbus rinkimų į paprastąjį (I) Seimą datą – spalio 10–11 d., šalyje prasidėjo rinkiminė kampanija. Nepaisant aktyvios Katalikų bažnyčios paramos, šį kartą valdančiajai krikščionių demokratų partijai nepavyko užsitikrinti Seime absoliučios daugumos. Surinkusi per 41 proc. balsų, LKDP gavo 38 vietas Seime, tai yra truputį mažiau kaip pusę (48,7 proc.). Kairiosios partijos – Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga (į ją 1922 m. pabaigoje susijungė Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija ir Lietuvos valstiečių sąjunga) ir LSDP išsaugojo turėtas pozicijas. Didžiausią nesėkmę patyrė tautinės mažumos, kurių partijos neįstengė susijungti ir dalyvavo rinkimuose pagal atskirus sąrašus. I Seimo staigmena – komunistų partijos, dalyvavusios rinkimuose Darbininkų kuopos vardu, 5 atstovų (tarp jų 2 CK nariai) frakcija (žr. lentelę).

Dar Steigiamajame Seime išryškėjo principiniai nesutarimai, ypač vertinant Katalikų bažnyčios vaidmenį visuomenėje ir valstybėje, tarp koalicijos partnerių – krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų. Dėl to 1922 m. sausį atsistatydino K. Griniaus Vyriausybė, kurią pakeitė vienpartinis Ernesto Galvanausko vadovaujamas Ministrų kabinetas. Krikščionių demokratų pastangos 1922 m. pabaigoje atnaujinti koaliciją su K. Griniaus-M. Sleževičiaus liaudininkais nedavė rezultatų ir tai nežadėjo I Seimui ilgo amžiaus. Opozicija ginčijo vienų krikščionių demokratų balsais išrinkto Respublikos Prezidento A. Stulginskio legitimumą. Kelių balsų persvara opozicijai pareiškus nepasitikėjimą E. Galvanausko Vyriausybe, 1923 m. kovo 12 d. Prezidentas paleido tiktai 4 mėnesius dirbusį Seimą ir paskyrė gegužės 12–13 d. rinkimus į naują, II Seimą^[67].

Mobilizavusi visas savo jėgas ir remiama Katalikų bažnyčios^[68], valdančioji krikščionių demokratų partija laimėjo kelias papildomas vietas ir tuo pačiu užsitikrino, kad ir menką, absoliučią daugumą Seime (žr. lentelę). Tai leido II Seimui, vieninteliam iš visų, dirbti visą trejų metų kadenciją. Kairiosios partijos – LVLS ir LSDP – išsaugojo turėtą įtaką rinkėjams, tačiau dėl balsų skaičiavimo metodikos^[69] naujajame Seime 6 vietomis turėjo mažiau. Keleriopai sustiprino savo pozicijas tautinės mažumos, dalyvavusios rinkimuose jungtiniu kandidatų sąrašu. II Seime, kaip ir ankstesniuose, nebuvo Smetonos ir Voldemaro Tautos pažangos partijos atstovų.

Sudarę E. Galvanausko vadovaujamą Vyriausybę (1923 02 – 1924 06), kurią rėmė ir valstiečiai liaudininkai, o vėliau – vienpartinius Ministrų kabinetus, krikščionys demokratai išbuvo valdžioje iki 1926 m. pavasario.

Esminis posūkis Lietuvos parlamentarizmo istorijoje įvyko 1926 m. Valstybės išdo pinigų eikvojimas katalikiškoms organizacijoms bei įstaigoms remti, opozicijos pradėta į dienos šviesą kelti kai kurių aukštų pareigūnų korupcija kompromitavo nuo 1920 m. pavasario šalį valdžiusius krikščionis demokratus. Tikintiesiems nepatiko kunigų politikavimas, jų aktyvus dalyvavimas LKDP veikloje, rinkiminėse rietenose. Valdančiosios partijos autoritetui pakenkė ir nuo 1924 m. pradėję reikštis ekonominės krizės požymiai^[70]. 1926 m. gegužės 8–10 d. vykusius III Seimo rinkimus krikdemai pralaimėjo. Pastebimai sumažėjo už juos balsavusiųjų, o dar labiau – vietų Seime. Nepaisant to, jų frakcija Seime (30 atstovų) liko didžiausia. Pirmą kartą rinkimus Lietuvoje laimėjo kairieji. Valstiečiai liaudininkai ir socialdemokratai kartu gavo 37 vietas, tai yra per 43 proc. Dar viena III Seimo naujovė – 1924 m. Tautos pažangos partijos ir Žemdirbių sąjungos pagrindu susikūrusios Lietuvių tautininkų sąjungos (LTS) 3 narių frakcija (A. Smetona, A. Voldemaras ir kun. Vladas Mironas). Tautininkai pateko į Seimą ne tiek dėl rinkėjų paramos (4,3 proc. balsavusiųjų), kiek dėl rinkiminės koalicijos („iki Seimo vartų“) su LVLS^[71]. 1926 m. pavasarį rinkimuose pirmą kartą dalyvavo 1923 m. prie Lietuvos prijungto Klaipėdos krašto gyventojai, kuriems buvo sudaryta atskira rinkiminė apygarda, ir kurie delegavo į Seimą 5 vokiečių. Tačiau rinkimuose patyrus nesėkmę žydams (vietoj 7 atstovų II Seime, naujajame buvo tik 3), bendras tautinių mažumų atstovavimas Seime iš esmės nepakito (žr. lentelę).

Neturėdama Seime absoliučios daugumos, LVLS ir LSDP koalicija užsitikrino tautinių mažumų atstovų paramą ir tai leido jai sudaryti Vyriausybę: Kazys Grinius buvo išrinktas Respublikos Prezidentu, o kitas LVLS lyderis Mykolas Sleževičius iš abiejų koalicijos partnerių atstovų sudarė Ministrų kabinetą.

Vienu pirmųjų savo aktų (1926 06 17) naujasis Seimas panaikino karo padėtį, šalyje galiojusią dar nuo 1919 m. pradžios, kuri gerokai varžė Konstitucijos suteiktas demokratines piliečių laisves. Nebeliko karo komendantų valdžios civiliams gyventojams, karo teismų ir karo cenzūros spaudai; buvo liberalizuoti spaudos ir susirinkimų įstatymai, panaikinta mirties bausmė. Nepaisant įnirtingo į opoziciją perėjusių krikščionių demokratų (nuo 1926 m. rudens prie jų prisijungė LTS) priešinosi, Seimas amnestavo politinius kalinius, kurių dauguma buvo nuteisti už komunistinę veiklą. Svarbiausias III Seimo aktas užsienio politikos srityje – Lietuvos–SSRS nepuolimo sutarties, sutvirtinusios tarptautines Lietuvos pozicijas Vilniaus atžvilgiu, ratifikavimas 1926 m. rudenį^[72]. Per trumpą laiką Vyriausybė parengė civilinės metrikacijos įstatymo projektą ir rengėsi nuo 1927 m. nemokėti algų dvasininkams. Taupant valstybės lėšas, buvo sumažintos algos valdininkams (pvz., Prezidentui – nuo 6 iki 4 tūkst. Lt per mėnesį), svarstoma galimybė keliais šimtais sumažinti pernelyg išpūstą karininkų korpusą^[73]. Apskritai kairiųjų valdymo pusmetis buvo vienintelis visiškos demokratijos laikotarpis per visą I Lietuvos Respublikos gyvenimo dvidešimtmetį. Žinomas lenkų istorikas Piotras Losovskis valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų valdytą 1926 m. Lietuvą apibūdina kaip demokratiškiausią šio Europos regiono šalį^[74].

Tačiau gilesnių tradicijų neturėjusi, jauna Lietuvos demokratija buvo labai trapi. Jau nuo 1923 m. virš jos Slaptosios karininkų sąjungos, troškusios „tvirtos rankos“, itališkojo tipo valdžios, pavidalu kybojo „damoklo kardas“. Konservatyvaus mąstymo valstiečių tautai atrodė, jog kairiųjų valdžia veda šalį į anarchiją, tuo labiau kad LKDP ir su ja persipynusi dvasininkija, pasinaudojusios ekonominiais sunkumais (1926 m. 10 proc. sumažėjo valstybės išdo įplaukos) bei Vyriausybės klaidomis (Lietuvos bažnytinės provincijos nepripažinimas, tautinius ir religinius žmonių jaumus užgaunančios kai kuriuos švietimo ministro socialdemokrato Vinco Čepinskio kalbos), vykdė įnirtingą antivyriausybinių propagandą ir beveik atvirai ragino žmones neklausyti „bedievių“ valdžios. Tokiomis aplinkybėmis 1926 m. rudenį Lietuvoje subrendo valstybinis perversmas, kurį gruodžio 17-osios naktį įvykdė grupė Kauno įgulos karininkų, už kurių nugarų stovėjo krikščionių demokratų ir tautininkų partijos^[75].

Jau pirmąją perversmo dieną generolas Povilas Plechavičius, sąmokslininkų paskirtas diktatoriumi, kariuomenės vardu pasiūlė A. Smetonai „pasiaukoti Tėvynės labui“ ir tapti Tautos Vadu. Pastarasis „sutiko priimti uždedamą man šią svarbią našta ir pasiėmęs Valstybės Vado pareigas, eiti jas tol, kol pati tauta, teisėtu keliu pašaukta, išves kraštą iš susidariusios padėties“^[76]. Tačiau teisininkas ir išvalgus politikas A. Smetona siekė legitimizuoti naująją valdžią. Tuo tarpu kairiųjų viršūnė buvo visiškai pasimetusi. Spaudžiama ir šantažuojama perversmininkų, siekdama išvengti lietuvių kraujo praliejimo ir galimo lenkų armijos žygio į Kauną^[77], ji padėjo sudaryti perversmui teisėtumo regimybę. Prezidentas K. Grinius priėmė M. Sleževičiaus Kabineto atsistatydinimą, naująją Vyriausybę pavedė sudaryti A. Smetonos bendražygiui A. Voldemarui, o po to ir pats atsistatydino. Gruodžio 19 d. Seimas, daugiausia krikščionių demokratų balsais (liaudininkai ir socialdemokratai posėdyje nedalyvavo), išrinko A. Smetoną Lietuvos Respublikos Prezidentu. Naujasis valstybės vadovas prisiekė saugoti Konstituciją ir įstatymus, tačiau Seimo, svarbiausios demokratinės santvarkos institucijos, likimas jau buvo nuspręstas; kitaip nebuvo prasmės daryti perversmą. Vienas tautininkų ideologų Valentinas Gustainis gruodžio 30 d. viešai pareiškė, kad reikia paleisti Seimą, nes jo opozicija trukdysianti iš tautininkų ir krikščionių demokratų sudarytai Vyriausybei tvarkyti krašto reikalus^[78]. Pretekstas paleisti Seimą buvo 1927 m. balandžio 12 d. valstiečių liaudininkų, socialdemokratų bei tautinių mažumų atstovų balsais pareikštas nepasitikėjimas A. Voldemaro Kabinetai, kad be Seimo sutikimo buvo suimtas antivyriausybinių perversmą rengęs liaudininkų frakcijos narys Juozas Pajaujis. Tą pačią dieną Prezidentas, remdamasis Konstitucijos 52 str., paleido Seimą, tačiau jis neįvykdė tos pačios Konstitucijos reikalavimo, kad per 60 dienų būtų išrinktas naujas Seimas. Neskelbdamas rinkimų į Seimą, A. Smetona ir formaliai sulaužė Konstituciją. M. Romeris 1927 m. balandžio 12-ąją laiko antruoju perversmu, pirmojo, 1926 m. gruodžio 17 d., perversmo tęsa^[79]. Šiaip ar taip, svarbiausioji data, griauiant Lietuvoje parlamentinę santvarką, buvo gruodžio 17-oji. Be jos nebūtų ir balandžio 12-osios.

4. 1936 m. Seimas

1926 m. gruodžio 17-oji – svarbiausioji riba I Lietuvos Respublikos vidaus gyvenime, užbaigusi demokratinės raidos ir pradėjusi autoritarinio režimo laikotarpį. Trylika su puse metų trukęs A. Smetonos valdymas – nuosaiki („aksominė“)

diktatūra, kurios atramos buvo karininkija, politinė policija, tautininkų partija su jos įtakoje buvusiomis visuomeninėmis organizacijomis (šauliai, jaunlietuviai, skautai, J. Basanavičiaus mokytojų sąjunga bei kt.), biurokratinis valdžios aparatas^[80]. Svarbiausieji režimo įforminimo etapai – karo padėties, o tuo pačiu ir karo komendantų valdžios, jau pirmąją perversmo dieną gražinimas, Seimo paleidimas, 1928 m. Konstitucijos paskelbimas, savivaldybių pertvarkymas, opozicinių partijų (nuo 1927 m. pavasario prie jų prisijungė ir tautininkų apgauta, iš valdžios išstumta LKDP) suvaržymas, o po to ir uždraudimas, cenzūros sugriežtinimas ir, galiausiai, kaip režimo apvainikavimas – 1938 m. Konstitucija.

Demokratinė 1922 m. Konstitucija buvo pasmerkta jau pirmosiomis savaitėmis po perversmo. Ją „politiškai prietaringi žmonės nori laikyti neliečiamu stabu“, tačiau gruodžio 17-osios „karžygiams (...) dabartinės konstitucijos tabu nėra privalomas“, – 1927 m. pradžioje pareiškė minėtasis V. Gustainis^[81]. Pagal 1922 m. Konstituciją keisti Pagrindinį valstybės įstatymą buvo galima tik Seime, gavus 3/5 jo narių pritarimą (103 str.). A. Smetona ir A. Voldemaras iš pradžių galvojo tai daryti gyventojų referendumu, tačiau, susipykę su krikščionimis demokratais, šios minties atsisakė ir naujoji Konstitucija 1928 m. gegužės 15 d. buvo paskelbta Respublikos Prezidento dekretu^[82].

1928 m. Konstitucija labai išplėtė Prezidento galias, tačiau paliko, kaip įstatymų leidimo instituciją, visuotiniu, lygiu, tiesioginiu ir slaptu balsavimu proporcinę sistemą renkama Seimą (25 ir 29 str.). Tačiau dauguma su Seimo rinkimais bei jo veikla susijusių klausimų (tautos atstovų skaičiaus, rinkimų būdo ir tvarkos, išleistų įstatymų skelbimo tvarkos nustatymas) buvo palikta atskiram įstatymui, tai yra Prezidento kompetencijai (24, 25, 29 str.).

Autoritarinio režimo „piramidė“ buvo pradėta statyti nuo vietos valdžios įstaigų pertvarkymo, kone suvalstybinimo. Naujaisiais 1929 ir 1931 m. savivaldybių įstatymais^[83] įvedus turto cenzą (rinkimų teisė buvo palikta tik nekilnojamojo turto savininkams ir valstybės bei savivaldybių tarnautojams), valsčių, apskričių ir miestų tarybas galėjo rinkti tik maždaug 30 proc. suaugusių (nuo 24 metų) šalies gyventojų. Vidaus reikalų ministerijos (VRM) skiriami apskričių viršininkai tvirtino kaimų seniūnus ir valsčių viršaičius, galėjo „už netinkamą pareigų ėjimą“ juos atleisti, užprotestuoti (o VRM – panaikinti) bet kurį valsčių, apskričių, miestų tarybų nutarimą. Vidaus reikalų ministras galėjo bet kada paleisti valsčių, o Ministrų kabinetas – apskričių tarybas. Manipuliuojant rinkimais, apie 80 proc. vietinių tarybų narių buvo „tautininkų ir nepartinių (klusniai vykdančių valdžios nurodymus) bloko“ nariai^[84]. Visiškai patikimoms valsčių, apskričių ir miestų taryboms buvo patikėtos itin svarbios valstybinio gyvenimo funkcijos: rinkti ypatinguosius tautos atstovus (Prezidento rinkikus) ir kelti kandidatus į Seimą.

Iki perversmo būdamas opozicijoje, A. Smetona ne kartą kalbėjo ir rašė apie „visos tautos“, o ne Seimo renkama Valstybės vadovą. Apie viso krašto renkama Prezidentą A. Smetona kalbėjo ir 1927 m. paleisdamas Seimą^[85], tačiau, užuot surengus demokratiškus rinkimus, buvo suvaidinta komedija. Pagal 1928 m. Konstituciją „Respublikos Prezidentas renkamas ypatingų tautos atstovų 7-iems metams. Rinkimų būdą ir tvarką nustato įstatymas“ (43 str.). 1931 m. lapkričio 25 d. A. Smetona paskelbė šalies Prezidento rinkimų įstatymą^[86]: valsčių, apskričių ir miestų tarybos renka ypatinguosius tautos atstovus (vieną nuo 20 tūkst. gyventojų), o šie – Prezidentą; kandidatą gali iškelti ne mažesnė kaip 20 atstovų grupė (paskutinis saugiklis). Rinkimai buvo vykdomi žaibiškai, kad mažiau galėtų triukšmauti opozicija. Gruodžio 11 d. susirinkę Kaune 116 ypatingųjų tautos atstovų (107 bloko nariai, 2 krikščionys demokratai, 5 Klaipėdos krašto vokiečiai, 1 žydas ir 1 rusas) vienbalsiai išrinko Respublikos Prezidentu vienintelį kandidatą A. Smetoną. Prezidento „rinkimai“ buvo pakartoti po 7-erių metų (1938 m. lapkričio 14 d.)^[87].

1928 m. Konstitucijos 28 str. skelbė, kad „išėjus laikui, kuriam Seimas buvo rinktas arba jį paleidus, naujojo Seimo rinkimai turi įvykti ne vėliau kaip per šešis mėnesius“, tačiau „šis pusės metų laikotarpis netaikomas pirmajam Seimui rinkti“. Ir tai leido A. Smetonai atidėti parlamento rinkimus neapibrėžtai ateičiai, tačiau apskritai Lietuvos Prezidentas neatmetė Seimo sušaukimo galimybės. 1931 m. vasarą jis žadėjo: „Seimas atgis, Seimas bus Lietuvoje, kada jam bus paruošta dirva“^[88]. Seimo rinkimus pagreitino 1935 m. ūkininkų streikas, kurio vienas reikalavimų buvo sušaukti tautos atstovybę^[89]. 1935 m. gruodį LTS suvažiavime Prezidentas užsiminė, jog „sušaukti tautos atstovybę nori ir vyriausybė, nes ji mažiau būtų atsakinga už krašto likimą“^[90]. 1936 m. „dirva“ tautos atstovybei, matyt, jau buvo paruošta: savivaldybės subiuokratintos, opozicinės partijos paleistos (1936 m. vasarį, tai yra Seimo rinkimų išvakarėse), spauda „pažabota“^[91]. Gegužės 9 d. Prezidentas paskelbė Seimo rinkimų įstatymą^[92], pagal kurį išimtinę kandidatų į tautos atstovybę kėlimo teisę turėjo apskričių ir miestų tarybos (30 str.). Tuo buvo paneigta 1928 m. Konstitucija, skelbusi visuotinius, lygius ir tiesioginius rinkimus. Tautos atstovai buvo renkami 8 apygardose (Kauno, Alytaus, Marijampolės, Ukmergės, Panevėžio, Šiaulių, Telšių ir Klaipėdos), po vieną nuo 50 tūkst. gyventojų (4 str.). Kiekvienos apskrities taryba siūlė tiek kandidatų, kiek galėjo būti išrinkta apygardoje Seimo narių (29–31 str.). Kadangi rinkiminę apygardą sudarė 3 apskritys, tai iš viso buvo iškelti 144 kandidatai^[93], kurių tik 49 tapo Seimo nariais. Todėl balsuotojai turėjo pasirinkimo regimybę, bet ne galimybę, nes visi kandidatai buvo tautininkai.

1936 m. Seimo rinkimų įstatymas prailgino amžiaus cenzą: rinkėjų – nuo 24, o tautos atstovų – nuo 30 metų (1 ir 2 str.). Apygardų rinkimų komisijos privalėjo ne vėliau kaip 5 dienas prieš balsavimą paskelbti iškeltų kandidatų sąrašus (54 str.). Jie buvo paskelbti birželio 3 d. „Vyriausybės žiniuose“, o rinkimai vyko birželio 9–10 d. Tokiais „glaustais“ terminais valdžia siekė, kad mažiau triukšmautų opozicija. Rinkimams vadovavo vienintelė likusi legali prezidentinė tautininkų partija. Į rinkiminę propagandą LTS įtraukė tarnautojus, ypač kaimų seniūnus, mokytojus. „Balsuoti yra kiekvieno rinkiko pareiga“, – skelbė 59 įstatymo straipsnis. Gyventojams buvo diegiama mintis, jog rinkimuose nedalyvausią tikrai tautos priešai^[94].

Opozicija reikalavo sušaukti tautos atstovybę dar nuo 1927 m., tačiau 1936 m. rinkimus, kaip nedemokratiškus, boikotavo. Buvusiųjų Prezidentų A. Stulginskio ir K. Griniaus memorandume A. Smetonai buvo sakoma, jog birželio 9–

10 d. išrinktas Seimas neišreiškias gyventojų valios ir neturėsias autoriteto. Todėl reikia panaikinti karo padėtį, paleisti politinius kalinius, atkurti spaudos laisvę ir skelbti naujus rinkimus, kuriuose galėtų pasireikšti platieji gyventojų sluoksniai^[95]. Protestuodami prieš nedemokratiškus Seimo rinkimus, juos boikotuodami ir nenorėdami savo spaudoje skelbti privalomųjų valdžios parengtų straipsnių, raginančių gyventojus dalyvauti rinkimuose, krikščionys demokratai bei valstiečiai liaudininkai nuo birželio pradžios sustabdė savo laikraščių („Ryto“, „Mūsų laikraščio“, „Lietuvos žinių“, „Jaunimo“) leidimą.

Oficialiais (Eltos) duomenimis, rinkimuose dalyvavo 68,3 proc. rinkėjų^[96]. Matyt, valdžiai birželio 9–10 d. sukviesti rinkėjus prie balsadėžių padėjo ir pasų antspaudavimas^[97]. Dalis rinkėjų į vokus, vietoj biuletenių, dėjo laikraščių iškarpas. Kaune buvo paleistas gandas, jog pirmąją vietą gavęs populiarus „Lietuvos aidą“ „herojus“ pensininkas Melchioras Putelė. Iš 49 Seimo deputatų 43 buvo LTS nariai, kiti – „neregistruoti tautininkai“^[98]. Tarp išrinktųjų buvo ir vidaus reikalų ministras Julius Čaplikas, tik prieš kelis mėnesius Šakių ūkininkams sakęs, kad kol jis ministras – Seimo rinkimų nebūsia.

Seimo galios ir svarbiausios jo darbo nuostatos buvo įtvirtintos 1938 m. Konstitucijoje^[99]. Seimo darbo laiką ji apribojo 5½ mėnesio (pavasario sesija nuo vasario 15 iki balandžio 15 d., rudens – nuo rugsėjo 15 iki gruodžio 31 d.). Prezidentas galėjo sušaukti nepaprastąją sesiją, nustatydamas jos darbų tvarką, o Seimas tokią iniciatyvą turėjo tik reikalaujant 3/5 jo narių. Ir paprastąją, ir nepaprastąją sesiją Prezidentas galėjo bet kuriuo metu nutraukti (88 str.), kaip ir paleisti Seimą, net nenurodydamas jo paleidimo priežasčių (81 str.). Seimo galimybės kontroliuoti Prezidentui atsakingą Ministrų Tarybą buvo menkos (120–122 str.).

1938 m. Konstitucija mažai ką paliko iš Seimo nario neliečiamybės. 94-asis straipsnis varžė tautos atstovų suėmimą tik sesijos metu, o tarp sesijų jie jokio imuniteto neturėjo.

1938 m. Konstitucijoje įstatymų leidyba išimta iš Seimo skyriaus ir sudėta į atskirą skyrių, pavadintą „Įstatymai“. Ir tai visiškai dėsninga, nes Konstitucija iš esmės nesuteikė Seimui įstatymų leidybos teisės. Jos 107 straipsnyje sakoma, kad Seimas svarsto ir priima įstatymų projektus, kuriuos siūlo Ministrų Taryba arba ne mažiau kaip ketvirtadalis Seimo narių. Seimo priimtas įstatymo projektas virsdavo įstatymu tik jį patvirtinus Prezidentui (108 str.). Tuo tarpu tarp Seimo sesijų Prezidento leidžiamiems įstatymams nebuvo reikalingas Seimo patvirtinimas (110 str.).

1931 m. A. Smetona kalbėjo, jog būsimasis Seimas „turės būti taip šaukiamas, kad jis nesibartų, kad darbą dirbtų, kad jis drauge su vyriausybe įstatymus leistų“^[100]. 91 proc. IV Seimo priimtų įstatymų buvo parengusios vyriausybės įstaigos (daugiausia – 1928 m. įsteigta Valstybės Taryba, kurios narius skyrė Prezidentas), o tik 9 proc. – Seimo nariai, tačiau ir tie patys buvo iš anksto „suderinti“ su Vyriausybe^[101]. Nebuvo tautininkiškajame Seime ir „barnių“, nes jame posėdžiavo vienminčiai, antra vertus, nebuvo ir laiko. 1936–1937 m. įvyko 63 Seimo posėdžiai, trukę 111 val., tai yra mažiau kaip po 2 valandas kiekvienas^[102]. Prezidentinės komisijos parengtą 1938 m. Konstituciją Seimas patvirtino be debatų ir vienu balsu. Egzistencinius 4-ojo dešimtmečio pabaigos Lietuvos valstybei klausimus – 1938 m. kovo 17 d. Lenkijos ultimatumą, 1939 m. kovo 20 d. Vokietijos reikalavimą perduoti jai Klaipėdos kraštą, tų pačių metų rudens Savitarpio pagalbos su SSRS sutartį, numaćiusią Raudonosios armijos įgulų įkurdinimą Lietuvoje, pagaliau 1940 m. birželio 15-osios Sovietų ultimatumą – svarstė ne Seimas, o siauras A. Smetonos aplinkos žmonių ratas.

Lietuvos valstybės atkūrimas XX a. pradžioje vyko kartu su parlamentinės santvarkos joje įsigalėjimu. Panaikinus demokratiją, nebelikus autentiško Seimo, buvo pristabdyta, ar net visai nutraukta pilietinė visuomenės branda, sustiprėjo pavojus tautos valstybingumui. Vienas 1926 m. perversmo vadų skelbtų tikslų – konsoliduoti tautą, kurios vienybę esą ardžiusios politinės partijos. Tačiau 4-ajame dešimtmetyje visuomenė buvo susipriešinusį kaip niekada, ir kai atėjo 1940-ieji metai, ne vienas, pasak istoriko Vinco Trumpos, galvojo: kažin, kas baisiau – svetima okupacija, ar sava, iki kaulų smegenų įkyrėjusi, diktatūra. 1919 m. pradžioje M. Sleževičiaus Vyriausybė, turėjusi savo dispozicijoje kelis šimtus kareivių, pareiškė protestą Sovietų Rusijai dėl jos Raudonosios armijos įsiveržimo. 1923 m. sausį, kai dešinėsios ir kairiosios politinės jėgos niekaip negalėjo rasti Seime ir už jo sienų bendros kalbos („barėsi“ ir net riejosį, anot A. Smetonos), Lietuva atsiėmė Klaipėdos kraštą. O štai 1940 m. birželį Lietuvos vadovai ne tik kad besąlygiškai kapituliavo, bet ir talkino Maskvai sudarant sovietinei okupacijai teisėtumo regimybę^[103]. Matyt, teisus poetas ir mąstytojas Jonas Aistis, jog demokratija tuomet būtų pasirinkusi suomių kelią.

Išvados

1. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje lietuvių veikėjai ir pradėjusios kurtis politinės partijos beveik vienu metu su Lietuvos valstybės atkūrimo siekiu iškėlė ir parlamentinės santvarkos joje idėją.

2. Lietuviškojo parlamentarizmo ištakos siekia 1905 m. gruodžio 4–5 d. Vilniuje įvykusį Lietuvių suvažiavimą, įėjusį į istoriją Didžiojo Vilniaus Seimo vardu.

3. 1920 m. balandžio 14–15 d. visuotiniu, tiesioginiu, lygiu ir slaptu balsavimu pagal proporcinę sistemą išrinktas Steigiamasis Seimas – pirmoji demokratinė atstovaujanti institucija naujųjų laikų Lietuvos istorijoje. Pakartotinai deklaruodamas šalies nepriklausomybę, priėmęs valstybės Konstituciją, žemės reformos, nacionalinės valiutos įvedimo, universiteto steigimo bei kitus įstatymus, Steigiamasis Seimas paklojo politinius, ekonominius ir kultūrinius Lietuvos Respublikos pamatus.

4. Parlamentinį šalies valdymą pratęsė I, II ir III Seimai (1922 m. spalio – 1927 m. balandis). Tačiau 1926 m. gruodžio 17-osios valstybinis perversmas, kurio tąsa buvo Seimo paleidimas 1927 m. balandžio 12 d., užbaigė demokratinio ir pradėjo diktatoriaus galios turėjusio Prezidento A. Smetonos autoritarinio valdymo laikotarpį (1927–1940 m.).

5. 1936 m. nedemokratiškai išrinktas ir menkas galias turėjęs Seimas tebuvo tautos atstovybės fikcija.

PARTINĖ SEIMO SUDĖTIS 1920–1927 m.

Partija	Steig. Seimas		I Seimas		II Seimas		III Seimas	
	Skaičius	%	Skaičius	%	skaičius	%	skaičius	%
LKDP^[I]								
Surinko balsų, tūkst.	317,3	46,5	337,9	41,6	394,5	43,8	321,2	31,5
Gavo vietų	59	52,7	38	48,7	40	51,3	30	35,3
LVLS^[II]								
Surinko balsų, tūkst.	155,6	22,8	145,2	17,9	161,2	17,9	225,8	22,3
Gavo vietų	29	25,9	19	24,4	16	20,5	22	25,9
LSDP								
Surinko balsų, tūkst.	87,1	12,8	84,6	10,4	101,8	11,3	173,3	17,0
gavo vietų	14	12,5	11	14,1	8	10,3	15	17,7
LTS^[III]								
Surinko balsų, tūkst.	11,9	1,7	23,6	2,9	18,6	2,0	43,8	4,3
gavo vietų	-	-	-	-	-	-	3	3,5
LKP^[IV]								
Surinko balsų, tūkst.	-	-	52,0	6,4	34,4	3,8	22,5	2,2
gavo vietų	-	-	5	6,4	-	-	-	-
Kitos^[V]								
Surinko balsų, tūkst.	110,4	16,2	168,4	20,7	190,8	21,2	230,7	22,7
gavo vietų	10	8,9	5	6,4	14	17,9	15	17,6
Iš viso								
Balsų tūkst.	682,3	100,0	811,7	100,0	901,3	100,0	1017,3	100,0
Vietų	112	100,0	78	100,0	78	100,0	85	100,0

[I] Kartu su Lietuvos ūkininkų sąjunga ir Lietuvos darbo federacija.

[II] Iki 1922 m. rudens Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija kartu su Lietuvos valstiečių sąjunga.

[III] Iki 1924 m. Tautos pažangos partija kartu su Ekonominė bei politinė Lietuvos žemdirbių sąjunga.

[IV] Darbininkų kuopos, Darbininkų ir vargingųjų valstiečių, Darbininkų ir kaimo biednuomenės vardais iškelti komunistų partijos kandidatų sąrašai.

[V] Daugiausia tautinių mažumų – žydų, lenkų, vokiečių, rusų partijos bei organizacijos.

Lentelė sudaryta remiantis: Lietuvos statistikos metraštis. 1924–1926, t. 1, p. 5, 72–73.

[1] Motieka, E. Didysis Vilniaus Seimas. Lietuvių atgimimo istorijos studijos. 1996, t. 11.

[2] Čepėnas, P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. Vilnius, 1992, t. 1, p. 339–349, 397–432.

[3] Laukaitytė, R. Lietuviai Valstybės dūmoje. Lietuvos istorijos metraštis 1992. Vilnius, 1993, p. 31–44.

[4] Staliūnas, D. Rinkimai į I Rusijos dūmą. Ten pat, p. 45–66.

[5] Miknys, R. Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais. LDP ir Rusijos valstybės Dūma. Vilnius, 1995, p. 154–160.

- [6] Gaigalaitė, A. Lietuvos atstovai pirmojoje Rusijos valstybės dūmoje: istorija. 2004, t. 59–60, p. 44–56.
- [7] Daugirdaitė-Sruogienė, V. Lietuvos Steigiamasis Seimas. New York, 1975, p. 261.
- [8] Noreikienė, S. Buržuazinės partijos seimų rinkimuose buržuazinio parlamentinio režimo Lietuvoje metais (1920–1926). Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija (toliau – MADA). 1978, t. 1(62), p. 89–101; 1978, t. 4 (65), p. 75–86; 1979, t. 1 (66), p. 79–91; 1980, t. 3 (72), p. 63–80.
- [9] Maksimaitis, M. Seimai tarpukario Lietuvoje. Lietuvos Seimas. Vilnius, 1996, p. 113–130.
- [10] Truska, L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996, p. 247–252.
- [11] Didžiausias iš jų: Švoba, J. Seiminė ir prezidentinė Lietuva. Čikaga, 1985 (II laida – Vilnius, 1990), p. 83–194.
- [12] Cituojama pagal 12 išnašoje nurodytą šaltinį.
- [13] Sapalius, J. [J. Basanavičius] Priedėlis prie „lietuviško klausimo“. Apšvieta. 1892, Nr. 1, p. 26.
- [14] Pradedant naujus metus. Varpas. 1896, Nr. 1, p. 1; Apie Lietuvos nepriklausomybės idėjos ištakas žr.: Čepėnas, P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. Vilnius, 1992, t. 1, p. 283–284; Trumpa, V. Lietuvos nepriklausomybės idėja. Pergalė. 1990, Nr. 5.
- [15] Programas lietuviškos socialdemokratiškos partijos. Tilžė, 1896.
- [16] Grinius, K. Demokratinė idėjų vystymasis Lietuvoje. Varpininkų kelias. Kaunas, 1939, p. 30; Čepėnas, P. Min. veik., p. 292–294.
- [17] Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programos projektas. Draugija. 1907, Nr. 1, p. 72–73.
- [18] Vilniaus žinios. 1905, lapkričio 24 (gruodžio 7). Nr. 276; Motieka E. Min. veik., p. 294–295.
- [19] Blinda [P. Višinskis]. Kilk ir kelk! Varpas. 1902, Nr. 5,6.
- [20] 1905 m. sausį LSDP išleistame atsišaukime sakoma: „Lietuva bus atskira valstija, o reikalingą politišką tvarką padarys Vilniaus Seimas, susidedąs iš visų Lietuvos žmonių atstovų, išrinktų visuotiniu, lygiu, slaptu ir betarpišku tiesioginiu balsavimu“ (Kairys, S. Tau Lietuva. Boston, 1964, p. 39).
- [21] Suvažiavimo atžvilgiu rezervuoti laikėsi LSDP, maniusi, jog tik jėga galima ką nors iš carizmo išplėšti. Ji neturėjo savo atstovo Organizaciniame komitete, tačiau aktyviai dalyvavo Vilniaus Seimo darbe.
- [22] Vilniaus žinios. 1905, spalio 29 (lapkričio 11 d.), p. 1.
- [23] Apie atstovų į Vilniaus suvažiavimą rinkimą žr.: Tyla, A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. Vilnius, 1968, p. 75–78; Motieka, E. Min. veik., p. 107–116.
- [24] „Balanos gadynės“ autorius Mikalojus Katkus prisimena, jog kaimynai, Krakų valsčiaus ūkininkai sumetė kelionės išlaidoms keliolika rublių ir pasiuntė jį į Vilniaus Seimą (Katkus, M. Raštai. Vilnius, 1965, p. 374).
- [25] Tyla, A. Min. veik., p. 78.
- [26] Gabrys, P.J. Didysis Vilniaus Seimas ir jo reikšmė Lietuvai. Naujoji Romuva. 1937, Nr. 3, p. 56. Organizacinis komitetas buvo užsakęs tik 300 suvažiavimo dalyvio ženkliukų (sidabrinė vytis su žaliai raudonu kaspinėliu).
- [27] Tyla, A. Min. veik., p. 76–77.
- [28] Jos saugojimo vietos paslaptį nusinešė su savimi į kapus 1915 m. miręs kun. Juozas Ambraziejus, kuriam buvo patikėta saugoti suvažiavimo dokumentus (Čepėnas, P. Min. veik., p. 349).
- [29] Lietuvių suvažiavimas Vilniuje. Vilniaus žinios. 1905, Nr. 274–276. Išsamiau apie Vilniaus Seimą žr.: Motieka, E. Min. veik.
- [30] Gabrys, P.J. Min. str., p. 57.
- [31] Pirmojo lietuvių tautos atstovų suvažiavimo nutarimai. Vilniaus žinios. 1905, Nr. 276, p. 1.

- [32] Žemės klausimu kalbėjo apie 30 atstovų. „Visų kalbų prasmė buvo nepasitenkinimas dabartine tvarka, dabartiniu žemės valdymu. Oratoriai ūkininkai palietė savo kalbose (...) servitutus, ganyklas, majoratus, miškus, vandenį, seniau buvusias vienuolynų ir bažnyčių žemes. Vis girdėjosi: mažai žemės, pramisti negalima (...) Taip pat protestavo visi prieš mokesčius, reikalaudami jų panaikinimo“ (Lietuvių suvažiavimas Vilniuje. Vilniaus žinios. 1905, Nr. 275, p. 1).
- [33] Gabrys, P.J. Min. str., p. 58.
- [34] Katkus, M. Raštai, p. 376.
- [35] Apie Dūmos rinkimų mechanizmą žr.: Čepėnas, P. Min. veik., p. 297–430; Laukaitytė, R. Min. str.; Staliūnas, D. Min. str.
- [36] Du atstovai – A. Bulota ir P. Keinys – buvo išrinkti po 2 kartus.
- [37] Čepėnas, P. Min. veik., p. 430.
- [38] Laukaitytė, R. Min. str.
- [39] Išsamiau apie tai žr.: Čepėnas, P. Min. veik., p. 397–432; Laukaitytė, R. Min. str.
- [40] Bekampis, J. [Šaulys, J.]. Lietuvių suvažiavimas. Lietuvos aidas. 1917, rugsėjo 18.
- [41] Išsamiau apie tai žr.: Klimas, P. Lietuvos valstybės kūrimas 1915–1918 metais Vilniuje. Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis. Kaunas, 1990; Eidintas, A. Antanas Smetona. Vilnius, 1990, p. 35–46; Gaigalaitė, A. Vasario 16 d. Aktas ir jo atsiradimo aplinkybės. Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai. Vilnius, 1989.
- [42] Klimas, P. Min. str., p. 7.
- [43] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 3, p. 97–98; Rėmeris, M. Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos. Vilnius, 1990, p. 58–60.
- [44] Lietuvos Valstybės tarybos protokolai 1917–1918. Spaudai parengė A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius, 1991, p. 368–370. Išsamiau apie Tarybos bandymą įvesti Lietuvoje monarchiją žr.: Klimas, P. Min. str.; Lopata, R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius, 1996, p. 153–175.
- [45] Daugirdaitė-Sruogienė, V. Min. veik., p. 24–25.
- [46] Laikinosios vyriausybės žinios (toliau – LVŽ). 1919, Nr. 8, eil. 97.
- [47] Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas. LVŽ. 1919, Nr. 16.
- [48] LVŽ. 1919, Nr. 18. Lietuvos Valstybės tarybos protokolai 1917–1918. Spaudai parengė A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius, 1991, p. 368–370. Išsamiau apie Tarybos bandymą įvesti Lietuvoje monarchiją žr.: Klimas, P. Min. str.; Lopata, R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius, 1996, p. 153–175.
- [48] Daugirdaitė-Sruogienė, V. Min. veik., p. 24–25.
- [48] Laikinosios vyriausybės žinios. 1919, Nr. 8, eil. 97.
- [48] Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas.
- [49] LVŽ. 1920, Nr. 26, eil. 302. Tuo metu didelę Lietuvos armijos dalį sudarė savanoriai, kurių daugelis neturėjo 21 metų.
- [50] Rinkimų apygardų sąrašas. LVŽ. 1919, Nr. 16.
- [51] Tokių atstovų skaičių nustatė Vyriausioji rinkimų komisija. LVŽ. 1920, Nr. 20, eil. 254.
- [52] Seimo rinkimai. Lietuvos statistikos metraštis. 1924–1926 m., t. 1, p. 72–73.
- [53] Noreikienė, S. Buržuazinės partijos seimų rinkimuose parlamentinio režimo Lietuvoje metais (1920–1926). Steigiamojo Seimo rinkimai. MADA. 1978, t. 1(62).
- [54] Vaitiekūnas, V. Lietuvos suverenumas Steigiamajame Seime. Aidai. 1970, Nr. 10, p. 461.

- [55] Lietuvos Steigiamojo Seimo statutas. Vyriausybės žinios (toliau – VŽ). 1920, Nr. 71, eil. 635. Tų pačių metų liepos 9 d. papildytas, Statutas buvo paskelbtas „Vyriausybės žiniose“ tik 1921 rugsėjo 28. Nepaisant to, Seimas juo vadovavosi per visą savo darbo laiką.
- [56] VŽ. 1920, Nr. 46, eil. 462.
- [57] VŽ. 1922, Nr. 100, eil. 799.
- [58] LKDP ir LVLS koalicija iširo 1922 m. sausį nesutarus dėl tikybos dėstymo mokyklose ir kitais esminiais klausimais. Tuomet baigė darbą ir K. Griniaus Vyriausybė.
- [60] Steigiamojo Seimo darbai. 1-asis posėdis. 1920, gegužės 15.
- [61] 1922 m. Konstituciją analizavo: Rémeris, M. Min. veik., p. 122–140; Maksimaitis, M.; Vansevičius, S. Lietuvos valstybės ir teisės istorija. Vilnius, 1997, p. 140–150; Mūsų konstitucionalizmo raida: straipsnių rinkinys. Vilnius, 2003.
- [62] VŽ. 1922, Nr. 83, eil. 721.
- [63] Išsamiau apie 1922 m. žemės reformą žr.: Elsbergas, S. Lietuvos žemės reforma. Kaunas, 1935; Balčiūnas, V. Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje. Kaunas, 1938; Truska, L. Buržuazijna reforma agrarna 1922 r. na Litwie. Roczniki dziejów społecznych I gospodarczych. 1978, t. XXXIX; Vaskela, G. Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m. Vilnius, 1998.
- [64] VŽ. 1920, Nr. 103, eil. 806.
- [65] Išsamiau apie Steigiamojo Seimo darbus žr.: Daugirdaitė-Sruogienė, V. Min. veik.; Čepėnas, P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. T. 2, p. 673–701.
- [66] VŽ. 1920, Nr. 98, eil. 793.
- [67] VŽ. 1923, Nr. 126, eil. 960.
- [68] Rinkimų išvakarėse buvo paskelbtas spaudoje ir skaitomas bažnyčiose iš sakyklų „Ganytojiškasis Lietuvos vyskupų laiškas tikintiesiems“, kuriame pastarieji buvo kviečiami nebalsuoti už kandidatų, „einančius prieš Dievą, nenorinčius dirbti Seime valstybės darbo“, primenamos Dangaus bausmės, kurias gali užsitraukti neklausnūs katalikai (Laisvė. 1923.04.19; Noreikienė, S. Buržuazinės partijos (...) 3. II Seimo rinkimai. MADA. 1979, t. 1(66), p. 81–82).
- [69] Apie Seimo vietų skirstymo metodiką žr.: Noreikienė, S. Buržuazinės partijos (...) 2. I Seimo rinkimai. MADA. 1978, t. 4 (65), p. 81.
- [70] Svarbiausiajai to meto Lietuvos ekonomikos šakai – žemės ūkiui pakenkė 1924 ir 1926 m. nederlius. Dėl to mažėjo eksportas. Padaugėjo bedarbių. Užstatai ir indėliai bankuose sumažėjo nuo 34 mln. Lt iki 14,8 mln. – 1925 m. ir 26,4 mln. – 1926 m. Neaugo ir net mažėjo išdo pajamos (Truska, L. Antanas Smetona ir jo laikai. P. 157).
- [71] Daugumoje rinkiminių apygardų LTS susitarė su LVLS dėl balsų likučių sujungimo ir vietų Seime dalybų (Noreikienė, S. Buržuazinės partijos (...) 4. III Seimo rinkimai. MADA. P. 73–74).
- [72] Derybas su SSRS dėl Nepuolimo sutarties 1925 m. rudenį pradėjo LKDP vyriausybė, o užbaigė ir 1926 m. rugsėjo 28 d. Maskvoje pasirašė M. Sleževičius. Lapkričio 5 d. Seimas visų frakcijų, išskyrus LKDP, atstovų balsais pritarė sutarčiai (išsamiau apie šią sutartį žr.: Kasparavičius, A. Mykolas Sleževičius. Lietuvos užsienio reikalų ministrai. Vilnius, 1999).
- [73] Škirpa, K. Pakeliui su Mykolu Sleževičiumi. Mykolas Sleževičius. Čikaga, 1954.
- [74] Lossowski, P. Kraje baltyckie na na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934). Wrocław, 1972.
- [75] Apie Gruodžio 17-osios perversmą žr.: 1927 m. birželio 22 d. LKDP vadovybės [M. Krupavičiaus] memorandumas A. Smetonai. Lietuvos istorijos metraštis: 1994 metai. Vilnius, 1995; Grinius, K. Apie 1926 m. gruodžio 17-tos dienos perversmą. Sudarė A. Eidintas. Vilnius, 1993, p. 147–191; Škirpa, K. Min. veik.; Merkelis, A. Antanas Smetona. Niujorkas, 1964; Dirvelė, E. Klasių kova Lietuvoje 1926 metais. Vilnius, 1961.
- [76] Smetona, A. Lietuvos karžygiai! Rytas. 1926, gruodžio 18.
- [77] Vilkelis, G. Lietuvos ir Lenkijos konfliktas Tautų Sąjungoje (mašinraštis). Lietuvos istorijos instituto biblioteka. L. 141, 146.

- [78] Gustainis, V. Parlamentarizmas ir partijos diktatūra. Lietuvis. 1926, Nr. 52, p. 4.
- [79] Rėmeris, M. Min. veik., p. 246.
- [80] Išsamiau apie autoritarinį A. Smetonos valdymą žr.: Merkelis, A. Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla. Niujorkas, 1964; Augustaitis, J. Antanas Smetona ir jo veikla. Čikaga. 1966; Максимайтис, М. Политический режим в буржуазной Литве в 1926–1940 г. Vilnius, 1974; Eidintas, A. Antanas Smetona. Politinės biografijos bruožai. Vilnius, 1990; Truska, L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996; Lopata, R. Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija. Vilnius, 1998.
- [81] Gustainis, V. Pagalvokime. Lietuvis. 1927, sausio 5.
- [82] Lietuvos Valstybės Konstitucija. VŽ. 1928, Nr. 275, eil. 1718.
- [83] Vietos savivaldybių įstatymas. VŽ. 1929, Nr. 307, eil. 2068; VŽ. 1931, Nr. 356, eil. 2419.
- [84] Išsamiau apie tai žr.: Maksimaitis, M. Vietos savivaldybių biurokratizacija buržuazinėje Lietuvoje 1926–1940 m. Aukštųjų mokyklų mokslo darbai: teisė. 1972, t. 10; Truska, L. Min. veik., p. 199–209.
- [85] Smetona, A. Sūnūs ir dukters Lietuvos! Pasakyta parašyta. Kaunas, 1934, t. 1, p. 269–271.
- [86] VŽ. 1931, Nr. 369, eil. 2520.
- [87] Apie 1931 ir 1938 m. Respublikos Prezidento rinkimus žr.: Truska, L. Min. veik., p. 209–215.
- [88] Smetona, A. Minijos šlaite pas ūkininkus. Pasakyta parašyta. T. 1, p. 274.
- [89] Vyriausiojo ūkininkų gynimo komiteto atsišaukime buvo sakoma: „Broliai ūkininkai, tik vienas kelias mums beliko į geresnį rytojį, tai kuo greičiausiai atsikratyti tautininkų diktatūros ir valdžios vairą atiduoti savo rinktam ir kontroliuojamam Seimui. Seimo mes norime ir tol kovosime, kol tie mūsų tautos išgamos nesusauks mūsų rinkto Seimo. Tik mūsų rinkti ir mūsų patikimi žmonės gali šiandien išvesti mūsų brangiąją Lietuvą į geresnę ateitį. Lai gyvuoja Seimas“ (Truska, L. Min. veik., p. 247).
- [90] Smetona, A. Autoritetinė valdžia, jos talka ir opozicija. Pasakyta parašyta. T. 2, p. 46.
- [91] Žr.: Truska, L. Min. veik., p. 252–262.
- [92] VŽ. 1936, Nr. 533, eil. 3704
- [93] Apygardų apskričių kandidatų į tautos atstovus sąrašai. VŽ. 1936, Nr. 537, eil. 3732.
- [94] Apie 1936 m. Seimo rinkimus žr.: Truska, L. Min. veik., p. 247–252.
- [95] Ten pat, p. 249.
- [96] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 4, p. 622.
- [97] Apie tai žr.: Rudis, G. Pratarmė. Lietuvos okupacija ir aneksija. Vilnius, 1993, p. 19; Jacovskis, E. Uždangą nuplėšus... Vilnius, 1959, p. 153
- [98] Maksimaitis, M. Tautininkų sąjungos vieta buržuazinės Lietuvos valstybiniame mechanizme 1926–1940 m. Teisė. 1973, t. 12, sąs. 1, p. 34.
- [99] Lietuvos Konstitucija. VŽ. 1938, Nr. 608, eil. 4271.
- [100] Smetona, A. Minijos šlaite pas ūkininkus. Pasakyta parašyta. T. 1, p. 274.
- [101] Maksimaitis, M. Tautininkų sąjungos vieta buržuazinės Lietuvos valstybiniame mechanizme 1926–1940 m. Teisė. 1973, t. 12, sąs. 1, p. 34.
- [102] Apskaičiuota pagal 1936–1937 m. Seimo posėdžių stenogramas.
- [103] Žr. apie tai: Truska, L. Min. veik., p. 367–388.

[104] Kartu su Lietuvos ūkininkų sąjunga ir Lietuvos darbo federacija.

[105] Iki 1922 m. rudens Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija kartu su Lietuvos valstiečių sąjunga.

[106] Iki 1924 m. Tautos pažangos partija kartu su Ekonominė bei politinė Lietuvos žemdirbių sąjunga.

[107] Darbininkų kuopos, Darbininkų ir vargingųjų valstiečių, Darbininkų ir kaimo biednuomenės vardais išskelti komunistų partijos kandidatų sąrašai.

[108] Daugiausia tautinių mažumų – žydų, lenkų, vokiečių, rusų partijos bei organizacijos.